

БІБЛІЗМИ Й РЕЛІГІЙНА ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ: СПРОБА РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЬЯТЬ

У статті здійснюється спроба становлення теолінгвістичної термінології, зокрема розмежування термінів «біблійна лексика», «біблійна фразеологія», «релігійна лексика», «релігійна фразеологія». Автор статті не отожднює ці терміни, уважаючи, що релігійна лексика і фразеологія охоплює значно ширшу сферу, і пропонує окреслити їх як сакралізми. До релігійної лексики входять не лише біблізми, а й коранізми, талмудизми, сутризми, що поповнюють лексичний і фразеологічний фонд української мови спершу як екзотизми, поступово пересуваючись із периферії в напрямку ядра, подекуди набуваючи нових смислів.

Ключові слова: біблійна лексика, біблійна фразеологія, релігійна лексика, релігійна фразеологія, сакралізм.

Piddubna N. V. Biblicisms and Religious Lexis and Phraseology: an Attempt of Differentiating the Notions. *The article presents an attempt of organizing theological-linguistic terminology, in particular differentiating the notions "Biblical lexis", "Biblical phraseology", "religious lexis", "religious phraseology". The author doesn't equal these terms, taking into view that religious lexis and phraseology covers a wider sphere and suggesting considering them sacred lexemes. Religious lexis and phraseology includes not only Biblicisms but also quranisms, talmudisms, sutrisms that enrich lexical and phraseological funds of the Ukrainian language first as exotisms, gradually moving from the periphery to the nucleus, obtaining new senses from time to time. The article shows that some religious lexemes, in spite of their rather wide use in the Ukrainian language, are not listed in the dictionaries, definitions of some names need correction. The notion of "religious phraseology" widens at the expense of phraseological units of nominative and communicative types that are borrowed and are still being borrowed by the Ukrainian language from languages of peoples who profess other religions.*

Key words: Biblical lexis, Biblical phraseology, religious lexis, religious phraseology, sacred lexeme.

Питання усталення наукової мовознавчої термінології, зокрема теолінгвістичної, постійно перебуває в центрі досліджень, що є цілком природним. Подібні праці завжди актуальні, оскільки лінгвісти систематично вдосконалюють свою метамову, що зумовлено потребою говорити «єдиними устами», без двозначності й непорозуміння у сприйнятті того чи того терміна.

Лише останнім часом цьому присвячені роботи таких дослідників, як О. Гадомський [4], [5], Н. Піддубна [8], [9], Н. Слухай [14], С. Шамарова [16], П. Якимов [19] та ін., однак до сьогодні залишається актуальним питання розмежування й дефініювання низки термінологічних одиниць, активно вживаних у сучасних лінгвістичних розвідках.

У цій статті маємо на меті запропонувати власне розуміння деяких теолінгвістичних термінів, що не були предметом спеціальних досліджень.

Терміни «біблійна лексика» й «біблійна фразеологія», як видається, синонімічні до термінів «лексичний біблізм» і, відповідно, «фразеологічний біблізм», оскільки позначають слово або окремий лексико-семантичний варіант (ЛСВ) чи фразеологічну одиницю (ФО), що запозичені з Біблії, тому біблійна

лексика й фразеологія не може ототожнюватися з поняттями «релігійна лексика й фразеологія», оскільки останні охоплюють значно ширшу сферу.

Біблія, як відомо, є основою різних гілок християнства, а отже, біблійна лексика стала базою церковної православної, католицької й протестантської лексики. Термін «релігійна лексика» включає ще й слова на позначення понять інших світових релігій (ісламу, буддизму, іудаїзму), на що звертає увагу зокрема й П. Якимов [19, с. 67]. Уважаємо, що термін *сакралізм* є його синонімом. Він був запропонований науковцями й підтриманий авторкою цієї праці ще наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: це лексичні одиниці, що називають поняття, осіб тощо, які мають відношення до релігійних обрядів і тайнств різних релігій [10, с. 32].

Як і будь-який інший лексичний шар, релігійна лексика є відкритою. Здатність її тематичних груп поповнюватися новими лексемами засвідчує той факт, що до її складу впродовж усього розвитку української мови, щоправда, з неоднаковою інтенсивністю, входять нові конститuentи.

На сучасному етапі розвитку української мови нові лексичні одиниці з'являються рідше, ніж, скажімо, у період запровадження християнства чи в середні віки, адже панівна в Україні релігія, якою є християнство, уже давно зафіксована в мовній картині світу. Однак унаслідок актуалізації екстралінгвальних чинників, зокрема контактів з іншими культурами, наприклад поживалення взаємодії з кримськотатарським народом, поступово з розряду екзотизмів до ядра тематичних груп релігійної лексики починають виходити номінації таких специфічних для України мусульманських релігійних назв, як *мінбар* – ‘кафедра проповідника’, *теке* – ‘монастир’, *ханджамі* – ‘ханська мечеть’, *турбо* – ‘надгробна капличка з півсферичним куполом’, *хурджа* – ‘відокремлена кімната – келія монахів’ тощо.

Очевидно, такі слова належать до екзотизмів і внаслідок дії позамовних чинників переходять до розряду неологізмів та мають велику ймовірність потрапити до активного словника, як сталося, скажімо, з лексемами-коранізмами *мечеть*, *мінарет*, *намаз* та ін.

Поява ж новотворів і неологізмів, що слугують для вербалізації складників релігійної картини світу (КС), і різні аксіологічно конотовані модифікації є наслідком типових процесів, що виявляються в релігійній лексиці.

Дослідники звертають увагу на те, що такі «Божественні Писання, як Євангеліє, Тора і Коран є невичерпним джерелом не лише мудрості, а й численних фразеологічних одиниць» (переклад авт. – Н. П.) [12, с. 232]. Вплив священних книг інших світових релігій на розвиток української мови й культури не такий помітний порівняно з Біблією, однак він, безперечно, є. Це передовсім стосується Корану, оскільки, як зазначає О. Бурукіна, «Біблія і Коран, напевне, – дві найбільш відомі книги в історії людства. <...> саме Біблії й Корану присвячувалося й присвячується так багато часу в історії людства: на релігійних службах, шкільних заняттях, сімейних читаннях і мовитвах» (переклад авт. – Н. П.) [2, с. 59].

Подібно до того, як ми вважаємо за доцільне розмежовувати релігійну й біблійну лексику, так само, як видається, варто розрізняти релігійну

й біблійну фразеологію. У цьому підтримуємо українську дослідницю А. Кузу, яка визначає релігійні фразеологічні одиниці (фрази або фразеологізми) як «стійкі, часто відтворювані в мові словосполучки з високим рівнем образності, експресії, абстракції, символики, узагальнення, з релігійною семантикою або релігійною конотацією і релігійними компонентами» [7, с. 17], що вербалізують на українському мовному ґрунті поняття «релігія» [там само, с. 15]. Ця дослідниця цілком умотивовано вважає біблійну фразеологію складником релігійної фразеології, куди, окрім фразеологізмів-бібліїзмів, відносить релігійні фразеологічні, зокрема паремійні, одиниці фольклорного походження (*Дай, Боже, щоб усе було гоже; Без Бога ні до порога, а з Богом – хоч за море* тощо) та релігійні фразеологічні одиниці з усних і писемних позабіблійних джерел (переважно афоризми) [7, с. 92], напр.: *Де любов, там і Бог, а де Бог, там і щастя* (І. Огієнко); *Наука нам являє Бога, і Бог являється в науці* (І. Огієнко); *Релігія – це не знання про Бога. Релігія – це зустріч із Богом. Єдність – це дар Божий* (Л. Гузар) тощо.

Уважаємо за доцільне розширити поняття «релігійна фразеологія» за рахунок ФО номінативного й комунікативного типів, що ввійшли й продовжують уходити в українську мову також із мов, народи яких сповідують інші релігії. Зокрема більшості українців добре відомий фразеологізм *бути на сьомому небі (від щастя)*, який частина дослідників пов'язує або з Арістотелем, а саме з його твором «Про небо», де філософ висловлює думку про те, що небо складається із семи нерухомих кристальних сфер, на яких розташовані зірки й планети, або ж із Кораном, у якому неодноразово говориться про сім небес, та й сам Коран, згідно з ісламською традицією, був принесений ангелом саме із сьомого неба. Таким чином, зазначений вираз цілком можемо віднести до коранізмів, порівн. у Т. Шевченка: «*Так и я, во ожидании вестника благодатной свободы, развернул ковер-самолет, и еще одна, одна только минута, и я очутился бы на седьмом Магометовом небе*» [18, с. 660]. Саме таку версію щодо етимології цього виразу підтримує й автор приміток до щоденника Т. Шевченка С. Гальченко, зазначаючи, що, «за мусульманським віровченням, Рай складається із семи небес, і на найвищому з них (сьомому) перебувають душі найбільших праведників» [18, с. 879].

Паремія, уживана в українській мові, *Бог дає кожній людині стільки, скільки вона може винести*, функціонує в Корані (Коран, II, 286). Це ж стосується й таких поширених висловів, як *Кожний одержить плід своєї праці* (Коран, IV, 36); *Бог знає, а ви ні* (Коран, II, 213) та ін. Тож намагання віднести подібні одиниці до бібліїзмів видаються доволі сумнівними. Прикметним видається й те, що, за спостереженнями Г. Садихової, у мові ісламських країн, зокрема Азейбарджану, наявні бібліїзми *у поті чола, сліпий веде сліпого, Бог дав – Бог узяв, у миг ока* та ін. Ця дослідниця слушно зауважує, що вивчення взаємопроникнення в мови фразеологізмів із джерел різних релігій «буде сприяти зближенню й розумінню різних культур, а також покаже, наскільки схожі морально-етичні цінності народів з різним віросповіданням» [12, с. 232].

Завдяки активізації міжнародних відносин, туризму, збільшення на українському телебаченні кінофільмів мусульманських країн, зокрема

Туреччини, розширенню релігійних мусульманських громад у нашій державі в українську мову дедалі активніше проникають коранізми комунікативного типу, порівн.: *Allah-uekbar!* (*Слава Аллаху!*); *gönülsüz namaz goğe ağmaz* (*намаз без серця не піднімається на небо*) [11, с. 292]; *Не станеться з нами нічого ніколи крім того, що приготував нам Аллах; Істинний господній шлях завжди прямий; Кожен отримає рівно стільки кари або милості, скільки коштують його вчинки; Жодної душі не буде дано вантаж більший, ніж вона здатна підняти; Господь віддячить вам за ваші благодіяння, але суворим буде покарання за хабарництво* та ін. [15].

Поширенню коранізмів, зокрема цитат, безперечно, сприяє й художня література, напр.: *Адже в Корані присутні прадавні уявлення, в яких смерть ототожнюється зі сном, а воскресіння з мертвих – з пробудженням: «Господь зробив ніч для нас покривалом, і сон відпочинком, і створив день для пробудження (nushur)»* (Ю. Винничук, Танго смерті, с. 191) – Сура 88 «Вістка» аяти 9–11 (Н. П.) та ін.).

В українській мові, окрім релігійних лексем на позначення іудаїзму (*синагога, рабин, Мішна, маца* та ін.), як прецедентні вирази функціують і талмудизми-цитати, зафіксовані, зокрема, у Мішні – першому писемному тексті, що містить основоположні релігійні канони ортодоксального іудаїзму. Наприклад, В. Підмогильний використав цитату з Талмуду (трактат Авот) у сильній претекстовій позиції як епіграф: *«Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина – людина їсть, п'є; як тварина – вона множитья і як тварина – викидає; як янгол – вона має розум, як янгол – ходить просто і як янгол – священною мовою розмовляє»* (В. Підмогильний, Місто).

Останнім часом в Україні активізувалися прихильники буддизму й індуїзму. Це зумовило поживлення в ужитку низки лексем-екзотизмів, що позначають систему релігійних понять, напр., *пагода* – 'буддійський храм' [13, т.6, 10], *дзінгудзі* – 'японський буддійський (синтоїстський) храм'; *кодо* – 'зал для проповідей у японському буддійському (синтоїстському) храмі', *ступа* (від санскр. і палі – 'тупа') – 'у буддизмі – місця для зберігання священних залишків Будди, його учнів, речей, які використовували Будда' та ін., однак більшість із них поки що не фіксується лексикографічними джерелами, оскільки міститься на периферії лексичної системи української мови внаслідок незначного поширення буддизму в Україні.

Уживання ж цих лексичних одиниць у науково-популярній релігійно-знавчій літературі пояснюється тим, що екзотизми дають змогу яскравіше описати специфічні реалії із життя народів, які сповідують буддизм. Однак деякі словникові статті, що дефініюють ті релігійні лексеми на позначення буддизму й індуїзму, що включені до СУМ-11, потребують корекції, адже, наприклад, це лексикографічне джерело не розмежує лексичної омонімізації, подаючи в одній словниковій статті два омонімічних значення: *ступа*: 1) «пристрій для лущення та подрібнення речовин (зерна, тютюну і т. ін.), неодмінним доповненням якого є товчач»; 2) «в індійській

архітектурі – культова споруда, призначена для зберігання буддійських реліквій або увічнення подій» [13, IX, с. 805].

Такі ж лексеми, як *нірвана* – «за містичними уявленнями буддистів – блаженний стан спокою людської душі, що досягається шляхом повного відмовлення від усіх життєвих турбот, чуттєвих бажань; // Місце, де перебувають душі у такому стані» [13, V, с. 426], *карма* – «одне із центральних понять філософії індуїзму – закон взаємозв'язку вчинків живої істоти з характером її наступного переродження» [17, с. 179], *мантри* – «вірші Вед, які слугують молитвами, заклинаннями і чарівними формулами» [17, с. 218], що вживаються в священній книзі Трипітака й мають символічне значення, а також власні назви-сакралізми *Будда*, *Вішну*, *Шива*, доволі активно вживаються в українській літературі, що сприяє їхньому руху від периферії до ядра відповідної тематичної групи.

Зазначимо принагідно, що, попри вживання їх в українській мові, зокрема в розмовному, публіцистичному й художньому стилях, не всі з наведених лексем, зокрема *мантра*, *карма*, уведені до реєстру СУМ-11, однак наявні у «Великому тлумачному словнику української мови», де *карма* визначається так: «В індійських релігійно-філософських системах (буддизмі, брахманізмі та ін.) сукупність усіх добрих і поганих справ, учинених людиною в попередніх існуваннях (життях), що визначає її долю в майбутньому» [3, с. 525], а, відповідно, *мантра* – «магічна форма викликання і закликання богів у давньоіндійській традиції» [3, с. 645]. Ці лексичні одиниці постійно «обрастають» новими смислами й конотаціями, як це унаочнює використання лексеми *карма* в значенні 'доля, те, чого неможливо уникнути', порівн.: «*Що ж, буду це терпіти. Видно, така моя карма*» (з розмовного мовлення).

Як показує фактичний матеріал, вираз *повторювати як мантру* поступово фразеологізується, переходячи до розряду компаративних фразеологізмів української мови. Наприклад, у виступах, інтерв'ю цей вираз доволі часто використовують сучасні політики, порівн.: «*Як мантру, повторюють фразу про необхідність імплементації «Мінська», але при цьому ми розуміємо, що кожна сторона може трактувати пункти цих домовленостей як завжди. Це абсолютно неефективний документ», – наголосив політик*» [6]; «*І чим швидше це визнає наша влада та зарубіжні партнери, перестануть повторювати «Мінські угоди» як мантру, тим швидше ми зможемо запропонувати новий формат, який зупинить війну та поверне Україні Донбас», – наголосив Ніколасенко* [1]. Порівн. також у постмодерному тексті: «*Будда відпустив оселедця по плечі / Читав барокові євангельські мантри / Водив за собою зграї малечі, / В корчмі заливаючи про власні мандри. / Хоробрий Будда зупиняв ординців, / Лякаючи пеклом, обіцяючи карму <... >*» (С. Жадан).

Окрім релігійних лексем на позначення буддизму, сьогодні до електронних збірок афоризмів входить чимало цитат із сутр – окремих частин Сутт-пітаки, тобто другого розділу Трипітаки, священної книги буддизму, напр.: *Як масло є в молоці, так і повітлена сутність є в усіх живих істотах* (Будда Шак'ямуні, Маханірвана-сутра); *Якщо ви маєте цю рису, ви маєте всі*

просвітлені риси — вони у вас як на долоні. Яка ж це риса? — Велике співчуття (Будда Шак'ямуні, Сутра, що описує досягнення Авалокітешвари); *Я навчив вас засобів Звільнення. Тепер же старайтеся, адже досягнення його залежить тільки від вас* (Будда Шак'ямуні, Віная) та ін.

Отже, в українській мовній картині світу для вербалізації релігійної картини світу використовують не лише мовні одиниці, пов'язані із християнством, а й з іншими світовими релігіями (іудаїзмом, мусульманством, буддизмом, індуїзмом), відповідно, певна, хоч порівняно не така й помітна, роль у цьому належить не лише біблійній лексиці й фразеології, тобто лексичним і фразеологічним біблізмам, а й релігійній лексиці й фразеології загалом, що пов'язана з іншими релігіями, тобто коранізмам, талмудизмам і сутризмам.

Уважаємо, що більш розширене дослідження небіблійної й нехристиянської лексики й фразеології, що входить у загальну систему релігійної лексики й фразеології української мови, актуальне й потребує подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрей** Николаенко о проблемах возвращения Донбасса. URL: <https://www.facebook.com/osnovaparty/posts/1938412463086757>.
2. **Бурукина О. А.** Цвета библейских фразеологизмов: истоки цветового символизма. *Славянская фразеология и Библия*. Slovanska frazeologia a Biblia. — Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2013. С. 59—69.
3. **Бусел В. Т.** Великий тлумачний словник сучасної української мови. К., Ірпінь, Перун, 2005. 1728 с.
4. **Гадомский А. К.** Религиозный язык или стиль: попытка систематизации терминологии теолингвистики. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Филология*. Симферополь: ТНУ, 2006. Т. 19 (58). № 2. С. 186—192.
5. **Гадомский А. К.** Русско-польская терминология теолингвистики. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Филология*. Симферополь: ТНУ, 2006. Т. 19 (58). № 1. С. 147—156.
6. **Експерт** пояснив, чому варто припинити «повторювати мантру». URL: <https://m.znaj.ua/politics/ekspert-poyasnyv-chomu-varto-prugrupnytu-povtoryuvaty-mantru-pro-minsk>
7. **Куза А. М.** Українська релігійна фразеологія: особливості функціонування в сучасному мовному просторі: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 — українська мова. Львів : ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2016. 212 с.
8. **Піддубна Н.** До питання про вживання релігієзнавчих термінів у лінгвістичних дослідженнях. *Studia Ukrainica Posnaniensia. — Zeszyt VI [Tetiana Kosmeda — redactor naukowy]*. — Poznan, 2018. — С. 131—139.
9. **Піддубна Н. В.** Розбудова понятійного апарату теолінгвистики: *біблізм, біблієма, біблійність, біблійнім. Лінгвістичні дослідження*. [зб. наук. праць / гол. ред. проф. К. Ю. Голобородько та ін.]. Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2016. Вип. 46. С. 100—107.
10. **Піддубна Н. В.** Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2000. 177 с.
11. **Покровська І. Л.** Репрезентація концепту *МОЛИТВА* в сучасній турецькій мові. *StudiaLinguistica* : Збірник наукових праць. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Вид.-поліграф. центр «Київський університет». Вип. 7. 2013. С. 290—294.
12. **Садыхова Г. Р.** О взаимовлиянии различных религиозных источников на фразеологический состав языка. *Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами* : сб. науч. тр. по итогам III международной научной конференции (Белгород, 19—21 марта 2013 года) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алейренко. Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. С. 232—234.
13. **Словник**

української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / [редкол. : акад. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, 1978–1980. 11 т. 14. **Слухай Н.** Лингвистика сферы сакрального : русская культурно-языковая традиция (введение). *Біблія і культура*. 2008. № 10. С. 116–123. 15. **Цитати з Корану** [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pro-status.com.ua/citaty/330.php>. 16. **Шамарова С. И.** О статусе парарелигиозной лексики и парарелигиозного языка. *Теория и практика языковой коммуникации*: Материалы III Международной конференции. –Уфа : УГАТУ, 2011. С. 481–483. 17. **Шевченко В. М.** Словник-довідник з релігієзнавства. К.: Наукова думка, 2004. 560 с. 18. **Шевченко Т. Г.** Кобзар. Вперше зі щоденником автора /упоряд. та комент. С. А. Гальченка ; передм. І. М. Дзюби Х.: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 960 с. 19. **Якимов П. А.** Религиозная лексика – церковная лексика – библейская лексика : к вопросу о соотношении понятий. *Вестник ОГУ*. 2013. № 9 (158). С. 66–68.

Піддубна Наталя Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Вул. Валентинівська 2, м. Харків, 61168, Україна.

E-mail : piddubnan71@gmail.com

tel.: +38 0974396510

orcid.org/0000-0003-0331-0496

Piddubna Natalia Vitaliivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Doctoral Student of the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine